

## Orbán Balázs és az Unitárius Egyház

Az unitárius Orbán Balázs alakja a ma nevét viselő székelykeresztúri gimnáziummal kapcsolódott össze, immár szétválaszthatatlanul. Sajnos az önös, személyi ambícióktól és becsvágytól sem mentes oktatáspolitikai és a keresztúri gimnázium körül kialakult – olykor éppen botránnyos – médiaharc besározta az egyház nevét, pedig a 120 évvel ezelőtt, 1890. április 16-án Budapesten, a Kálvin tér egyik lakásában hagyakozó Orbán Balázs végakarata szellemiségében messze túlmutat a szűkkeblű felekezetieskedésen és köldöknéző oktatáspolitikán is. A világhírt székely halálában is magyar hazájára, székely testvéreire gondolt. Nem áll szándékunkban kisajátítani Orbán Balázs emlékét, kultusza úgy is reneszánszát éli, s ma már divattá vált neve mögé felsorakozni.

Az unitárius felekezet egykori nagyjai elsőként adóztak Orbán Balázs emlékének, elég csak a Boros György szerkesztette emlékkönyvre vagy Jakab Elekre, legelső életrajzírójára gondolnunk.<sup>1</sup> De az unitáriusok sorában megemlíthet-

<sup>1</sup> A következőkben a teljesség igénye nélkül megpróbáljuk felsorolni az unitárius kiadványokban vagy unitárius szerzők tollából megjelent, Orbán Balázssal kapcsolatos fontosabb tanulmányokat, emlékbeszédeket. Jakab Elek: *Emlékbeszéd báró. Orbán Balázs felett.* (Felolvastatott a M. Tört. Társulat 1890. okt. 2-ki választmányi ülésén.) Századok, 1891, 1–22, 89–111. Boros György (szerk.): *Orbán Balázs emléke.* Írták: barátai és ismerősei. Kozolovsár, 1890. k.s.: *Báró Orbán Balázs.* Unitárius Egyház, 1912. február 15. VII. évf. 2. sz. 17–19. Szentmártoni Kálmán: *Báró Orbán Balázs.* (Történeti arckép). KerMagv 1913, 223–233. Uő.: *Orbán Balázs emlékezete.* Pásztortűz, 1929. febr. 10. XV. évf. 3. sz. 49–50. *Ki volt Orbán Balázs?* Emlékezés a legnagyobb székelyre, születésének századik évfordulóján. 1829. febr. 3. – 1929. febr. 3. Kiadja a Székelykeresztúri Kaszinó. Báró József: *Orbán Balázs emlékezete* Jn 13,15. Unitárius Szószék, 1929. júl.–dec., 3–4. sz., XXII. Kötet, 99–102. Boros Jenő: *Orbán Balázs vezéreszméje.* Unitárius Egyház, 1929. április 15., XXII. évf. 4. sz., 31–32. B.Gy.: *Emlékezzünk Orbán Balásról – születése 100-ik fordulójának alkalmából.* Unitárius Közlöny, 1929, február, XXXIX. évf., 2. szám. Dr. Mákos Jenő: *Apróságok két unitárius képviselő levelezéséből.* Unitárius Élet 1978. március–április, XXXII. évf., 2. sz. Uő.: *Orbán Balázs öröksége.* Unitárius Élet, 1979. március–április XXXIII. évf. 2. sz., Uő.: *Miért lett unitárius Orbán Balázs?* Uo. november–december, XXXIII. évf. 6. sz. Uő.: *Orbán Balázs emlékest a Kosuth Klubban.* Uo. 1980. március–április, XXXIV. évf. 2. sz. Uő.: *Szemelvények Orbán Balázs fő művének tervezett kiadásából.* Uo. november–december, XXXIV. évf. 6. sz. dr. Kovács Péter: *Báró Orbán Balázssal emlékezzünk (1829. febr. 3. – 1890. ápr. 19.)* Unitárius Élet, 1990. július–augusztus, XLIV. évf. 4. sz. Kisgyörgy Zoltán: *Unitárius egyháztör-*

jük Mikó Imre kéziratban maradt – reményeink szerint a szerző századik születésnapjára, 2011-re megjelenő – regényes életrajzát, A szülőföld szerelmesét is. Az életrajzi adatok újraismétlését mellőzve, dolgozatunkban Orbán Balázs alapítványának jelentőségét idézzük fel, illetve – a teljesség igénye nélkül – az unitáriusokról írt jellemzéseiből szemezgetünk. Ugyanakkor megpróbálunk válaszolni az unitárius konverzió miértjének kérdésére is. Függelékben Orbán Balázs országjárása során készült zsebkönyvecskéjének eddig ismeretlen, a történelmi Székelyföldön kívül eső leírását közöljük.

### A Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumnak tett alapítványokról

1890. április 16-án kelt végrendelete értelmében hagyatékának egyik örökösév az 1793-ban alapított Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumot tette a legnagyobb székely. A keresztúriak országgyűlési képviselője az iskola részére 1876. augusztus 12-én tette első, 500 forintos alapítványát. 1889-ben újabb, 100 forintos alapítványt tett, végül testamentumában harmadjára is gondoskodott székely vérei tanítatásáról, annak ellenére, hogy éppen székely testvérei s köztük az unitáriusok voltak azok, akik a keresztúri választókerületben megbuktatták. A megaláztatásért és kitagadásért így „állt bosszút” Orbán Balázs.<sup>2</sup> A végrendelet értelmében a gimnáziumnak húsz év leforgása alatt 4000 forintot kellett volna kapnia Orbán Bódogtól, a szejkei birtok örökösétől vagy annak jogutódaitól. Amint ilyen esetben történni szokott, a végrendelet ellen Orbán Ottó – Balázs testvére – pert indított, s a királyi törvényszék 1893-tól 1902-ig tárgyalta az ügyet, végül is az iskola javára döntvén el azt.<sup>3</sup> Az alapítvány további sorsát a világháborúk s az ezeket követő határmódosítások pecsételték meg. Orbán Balázs végakarata-

*téneti adatok Orbán Balázs A Székelyföld leírásának második kiadásához készített utólagos toldásaiban.* KerMagv 1981, 48–51. Imreh István: *Orbán Balázs – székelység – szabadság.* Unitárius Közlöny, 1990. 1. sz., július. 9. Szabó Gyula: *Adományozások.* Uo. 8. 14. dr. Gaal György: *Orbán Balázs halála és temetése.* KerMagv 1990, 168–176. dr. Erdő János (közlő): *Orbán Balázs végrendelete és alapítványa a székelykeresztúri unitárius gimnázium részére.* KerMagv 1990, 176–181. Kedei Mózes: *A példaadó Orbán Balázs.* KerMag 1999, 89–90.

<sup>2</sup> Sándor János: *A székelykeresztúri unitárius gymnasium történelme.* Székely-Keresztúr, 1896, 184–190. Az alapítvány jelentőségéről írt Szabó Gyula is *A székelykeresztúri Orbán Balázs – volt unitárius – gimnázium 200 éves történetét* bemutató kiadvány *Ajánlása*-sába. (Kiadta az Unitárius Egyház és a székelykeresztúri Orbán Balázs gimnázium. Kolozsvár, 1993. Szerk. Fekete János.)

<sup>3</sup> Sándor János (szerk.): *A székelykeresztúri unitárius gymnasium ÉRTESÍTŐJE az 1901–1902. iskolai évről.* Székely-Keresztúr, 1902, 60.

nak szellemében a szorgalmas tanulók jutalmazását szolgáló ösztöndíjat évenként a legkiválóbb diáknak ítélték. Mindenik osztály titkos szavazattal három tanulót jelölt, majd közülük a tanári kar és az iskola igazgatója – szintén titkos szavazással – kiválasztotta a legérdemesebbet. 1877-től 1920-ig összesen 3660 korona ösztöndíjat osztottak szét 202 ifjú között. 1920-ban az akkor már 7000 korona, de hadikölcsönbe fektetett alapítvány megsemmisült, az új világban mindössze 300 lej térült meg. Az alapítványt újjászervezték, és lassan az alaptőke is növekedett. Aztán sajnos ez is elűszott, de az iskola egykori diákjai újabb alapítványából az osztályonkénti jutalmakat Orbán Balázs szellemében évenként mégis kiosztották. 1877-től 1939-ig 355 tanuló mondhatta magát Orbán Balázs ösztöndíjasának. Nemzetiségi lebontásban: magyar 331, román 15, szász 6, zsidó 3. Vallás szerint: unitárius 247, református 63, római katolikus 20, lutheránus 6, görögkeleti 12, görög katolikus 4, izraelita 3. Péterffy Gyula, a gimnázium egykori tanára szerint „az alapítványtevőnek a tanulóifjúság igazságszeretetébe vetett reménye nem volt ábránd, leginkább bizonyítja az, hogy a tanári kar alig élt azon jogával, hogy a három legtöbb szavazatot nyert ifjú közül Ő jelölje ki az érdemest, – hanem az ösztöndíj mindannyiszor az osztálytársaitól legtöbb szavazatot nyert tanuló kapta meg.”<sup>4</sup>

### Az unitáriusokról

Az unitárius egyház évszázados küzdelmei és a jelesebb egyházközségekben – Székelykeresztúron, Tordán, Torockón, Szentgericén, Vargyason – folyó oktatás bámulatra készítette Orbán Balázst. Keresztúr városának ismertetésekor a 26. lábjegyzetben elsőként foglalta össze az unitárius gimnázium történetét.<sup>5</sup> Nem

<sup>4</sup> Péterffy Gyula: *Orbán Balázs alapítványa*. Unitárius Értesítő 1940. június, XIX. évf. 6. szám. Lásd még Péterffy Gyula: *Orbán Balázs alapítványa*. KerMagv 1984, 219–222. (A KerMagv-ben megjelent cikk nem azonos az Unitárius Értesítőben közzétettellel.)

<sup>5</sup> Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból*. Első kötet. Pest, 1868, 25–26.

A székelykeresztúri unitárius gimnázium történetét ismertető munkák közül lásd: Sándor János: i. m., Péter Lajos (szerk.): *Keresztúri vendiákok ALBUMA az 1926. május 29–30-iki vendiáktalálkozóról*. Székelykeresztúr, 1926. Uő: *A székelykeresztúri unitárius gimnázium rövid története különös tekintettel a román megszállás éveire*. Székelykeresztúr, 1941. Uő.: *150 év emléke. Az 1943. június 5-iki vendiáktalálkozó és a június 6-iki emlékünnepek alkalmával elmondott beszédek, költemények és elbeszélések*. Kolozsvár, Minerva irodalmi és nyomdai műintézet R.T., 1944. Killyéni Imre (szerk.): *A százötvenéves székelykeresztúri unitárius „Br. Orbán Balázs” gimnázium JUBILEUMI ÉVKÖNYVE az 1942/43. iskolai évről*. Székelykeresztúr, 1943. Fekete János (szerk.): i. m.

véletlen tehát, hogy alapítványait a közművelődés és a Keresztúron folyó oktatás javára fordította. Fő művében az elfogult szeretet hangján szól a szorgalmas, erkölcsös, becsületes és vendégszerető unitáriusokról. Az Udvarhelyszék történetét bemutató első kötetben a Jánosfalvi Sándor István által is bejárt két Homoród vidékéről egybek mellett ezeket írja:

„Kénostól kezdve a két Homoród vidékét tiszta unitárius népség lakja, (...) és e nép nagyon becsületes, szorgalmatos és kiválóan erkölcsös, csin- és vendégszerető. Különbén a vendégszeretet, az idegeneknek ellátása a székely népnek egy fő- és igen szép jellemvonása; nincsen bizonytal Európában egy nép is, mely ezen ős patriarchális erényt oly tisztaságban megőrizte volna, mint a székely nép, s ez talán a Székelyföldön is sehol oly eredetiségében meg nem maradt, mint a Homoród vidékén.”<sup>6</sup>

A Homoród vidékétől kicsit eltávolodva Vargyas ismertetése során követendő példaként említi az itt működő kiváló felekezeti iskolát.

„A templom mellett szép emeletes kőépület a falu iskolája, mely lételet a lelkes, s hivatását átértett lelkész Gyöngyösi István fáradozásának, Dániel Gábor és a falusiak áldozatkészségének köszönheti. Ha mindenütt ily lelkes emberek állnának a nép nevelés élére, ha vallás és hazafiasság kezét fogva sietnének a haza jövő nagyságának utjait kiegyengetni, akkor e hon hamar felvirulna, mert bizonytal a népnevelés a haza felvirágzásának, nagyságának, szabadságának egyik sarkalatos alapköve, azon gránitalap, melyre a honboldogság ékes szobrát helyezniünk kell. S ha minden lelkész, ha minden birtokos azt tenné, mit Vargyason tettek; akkor a magyar nemzet hamar felküzdené magát azon magas álláspontra, melyet a gondviselés Európa nagy népei közt számára kijelölt.”<sup>7</sup>

Az elismerés hasonló hangján szól Torockó nevelésügyéről és népéletéről is.

„Az unitárius hit követői jókor átértették a szellemi erő hatalmát, jókor átlátták, hogy vallás és közerkölcsösségnek alapját leginkább a népnevelés alkotja, hogy a hazának legnagyobb szolgálatot akkor és úgy lehet tenni, ha annak értelmes, jóra fogékony polgárokat nevelünk. Ez indokból mindenhol láthatjuk e hit elterjedtével egykorúlag tanintézetek keletkezését is. Ily örvendetes jelenség

<sup>6</sup> Orbán B.: i. m. Első kötet, 160.

<sup>7</sup> I.m. 227–228.

Toroczkón szintén mutatkozott, hol az unitárius hit elterjedtével egykorúlag iskola is szerveztetett, mely 1595-ig algyrnasiummá nőtte ki magát, nyervén első rectorul a kitűnő műveltségű Csanádi Pát.<sup>8</sup>

Nagyrabecsüléssel ír a marosszéki unitáriusokról is, a szentgericei közösség munkaerkölcse, szorgalma, szőlőművelő és borkészítő szakértelmének dicsérete mellett újból a nevelés fontosságára irányítja olvasói figyelmét.

„Azonban Székelyföldön még a protestánsok között is e tekintetben kiválnak és elől járnak az unitáriusok, részint mert sokáig üldözve levén, ez életrevalóságukat fejlesztette; de főleg azért, mert a népnevelés ezen hitfelekezet híveinél áll legjobban hazánkban. Ezen kedvező eredmény legszembeötlőbben feltűnik Sz.-Gericzén, hol általános jóllétben élő, vidor, munkás népet találunk. (...) E mellett az unitárius népesség testvéries, összetartó, egymást kölcsönösen segítő és támogató, kiválóan becsületes, vallásos és józan életű. Azt mondhatná erre egy túl szigorú ítéssz, hogy talán véleményemben részrehajló vagyok, midőn egy falu lakóinak szebb tulajdonairól egy egész néposztályra vonható előnyös ítéletet hozok; ezen lehető vád ellenében kijelentem, miszerint ezen ethnografiai eleméletem nem csak a tárgyalásunk alatti falu lakóinak, hanem egész vidékek népéletének figyelmes tanulmányozásán alapszik. S az, a ki a két Homoród, vagy a Nyikó és Gagy vize völgyének, valamint Aranyosszék havasalji részének csaknem kizárólagosan unitáriusok által lakott vidékein behatóbban fogja a népeletet tanulmányozni, nem kétlem, hogy az ethnografia néposztályzatomat igazoltnak fogja találni.”<sup>9</sup>

### Az unitárius Orbán Balázs

A néprajzkutató, a történetíró, a geográfus Orbán Balásról hosszabb-rövidebb írások<sup>10</sup>, tanulmányok jelentek meg, a szerző felekezetváltását tisztázó írás ellenben alig néhány látott napvilágot.<sup>11</sup> Nehéz lenne pontosan megállapítani, mikor kezdődött Orbánnak az unitáriusok iránti vonzalma. Akár *A Székelyföld leírását*, akár keleti útleírását, akár országgyűlési beszédeit vizsgáljuk, azt ta-

<sup>8</sup> I.m. Ötödik kötet, Pest, 1871, 216.

<sup>9</sup> I.m. Negyedik kötet, Pest, 1870, 57.

<sup>10</sup> Lásd a jegyzeteket Kós Károly: *Orbán Balázs, a néprajzkutató*. In *Kelemen Lajos Emlékkönyv*. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest. é. n. [1957], 436–451.

<sup>11</sup> Lásd dr. Márkos J. írásait az Unitárius Életben. Felsorolásuk az 1. sz. jegyzetben.

pasztaljuk, hogy valami különleges vonzalom kötötte őt az unitáriusokhoz. Életrajzírói szerint Orbán konverziójának háttérében politikai okok húzódnak. Én úgy gondolom, hogy az úgynevezett „politikai ok” pusztán ürügyül szolgált a 19. században egyébként egyáltalán nem szokatlan vallásváltoztatásra. Id. Daniel Gábor visszaemlékezései szerint Orbán Balázs azért lett unitáriussá, mert nem akart „egy hazafiatlan püspök [Fogarassy Mihály] fennhatósága alá tartozni.”<sup>12</sup> Csakhogy a hazafiatlanság vádját kiváltó nagyszzebeni értekezlet 1861-ben volt, Orbán pedig 1865-ben lett unitáriussá, egy évvel Fogarassy püspöki kinevezését követően. Konvertálása után kijelentette, hogy meggyőződése szerint az unitárius vallás a legszabadelvűbb a keresztény vallások között, és ő ezért választotta. Ferencz József unitárius püspök reminiscenciáiban<sup>13</sup> *visszatérésről* beszél, Orbán felmenői között tudniillik unitáriusok is voltak, ő tehát *visszatért* ősei vallására. A püspök érvelése csak annyiban sántít, hogy Orbán ősei nem unitáriusok, hanem szombatosok voltak.

A vallásváltoztatás kérdését kicsit félretéve vizsgáljuk meg a konvertita teológiai felfogását. Köztudott, hogy Orbán Balázs nem volt teológus, még csak gyakorló egyháztag sem. Az írásaiból kihüvelyezhető teológiai felfogása alapján olykor szélsőségesen racionalista, máskor panentheista<sup>14</sup> gondolkodónak minősíthetnénk, csakhogy ez nem unitarizmus a szó legszorosabb értelmében. Orbán Balázs az *Utazás Keleten* fejezeteiben olyan vallásbölcseleti fejtegetésekbe kezd, amelyek azt sugallják: valami nincs rendben katolicizmusa körül. Elég csak a Jeruzsálemben fogant gondolatokra utalnunk: a „szent föld”, Krisztus szenvedéseinek színtere, illetve az oda nem illő kalmárkodás, a vallási fanatizmus Orbán Balázs tollán lélekbemarkoló vádbeszéddé és a születendő új világ apokaliptikus panorámájává szélesedik.

„...midőn láttam a különböző vallásúak vakbuzgó híveit egymást utálva s csúfolva áhítatoskodni; midőn láttam a türelmetlenség és vallásos gyűlölség szenvedélyeit annyira felcsigázva, hogy csak a szuronyok s a kavaszok korbácsai képesek azt féken tartani s megakadályozni, hogy minden percben egymást le ne gyilkolják; midőn láttam minden lépten a mysticismusba burkolt hazugságot; midőn láttam a tanító dicső elveit, nagyszerű tanait a hívők kizsákmányolá-

<sup>12</sup> *Orbán Balázs emléke.* 11.

<sup>13</sup> Uo., 13–15.

<sup>14</sup> 19. századi fogalom, amely szerint a mindenség Istenben létezik anélkül, hogy Isten és a minden, Isten és a világ, Isten és a teremtés egymással azonosíthatók lennének. (Bővebben lásd: Vorgrimler, Herbert: *Új teológiai szótár.* Göncöl Kiadó, 2006.)

sára felhasználni; midőn láttam az Úr templomát kereskedő raktárrá átalakíttatni, melyben a pap a kereskedő, a nép a vevő: lehetetlen volt át nem látnom, hogy én egy politikailag elsüllyedt, vallásilag elfajult nemzedék utópercei felett tartok szemlét. Lehetetlen volt nem látnom, hogy azon hit – mely 19 század viharjaival megküzdött, mely most egészen kiforgatott eredeti alakjából, alapító nagyszerű céljaival éppen ellenkezőleg idomíttatott – most már kivénült, elavasult s elégtelenné lett a haladó emberiség igényeinek kielégítésére. [...]

Én ezen elfajulás, ezen szomorú küzdelemben az új világ születésének előfájdalmait ismertem fel. – Oh légy áldott új kor! Mely az emberiséget újjászülendé; légy áldott szabadságnak új Messiása (bárki leendsz is), ki az emberiséget vallási és politikai bilincseiből kiszabadítandod!

Nem tartozom azok közé, kik az észet nyomorult szolgaságra kárhoztatják, kik nem látják át a Krisztus által alapított vallás későbbi elferdítését [...] én itt egy nagy világforradalom hősének emlékét tisztelve közelítém meg, s Krisztust, ki nép közül kiemelkedve s ismervé annak jogtalan elnyomását, szenvedéseit demokratikus elvekre fektetett vallását alkotá; ki mindenütt sújtotta a gazdagot s fölemelte a szegényt, ki az egész emberiséget egy nagy családba akará egyesíteni, melynek összetartó láncául a felebaráti és testvéries szeretetet tűzte ki. [...] Krisztust, ki vértanuilag meghalt elvei terjesztésében: sokkal inkább tisztelem és becsülöm, mint az istenített világhódítókat, kik csak romokat hagytak maguk után... Azért minden hely, minden kő, minden porszem, mely reá emlékeztet, szent előttem, minden helyet, melyet léptei szentesítettek, ihletett lélekkel közelíték meg. De, fájdalom, a Mester nagyszerű tanait [...] az emberiség 19 század alatt nem tudta felfogni. [...] A népek emancipációja képes Krisztus tanait létesíteni e földön; csak ez tudja az igazság országát, melyet Krisztus hirdete, előállítani, s talán századunknak hivatása azt életbeléptetni. [...] Midőn ezen nagyszerű időszak eljövend, csak akkor fognak Krisztus tanai létesülni; mert Krisztus Tanai nem egyebek, mint a köztársaság, mint a népek szövetkezése a testvéries szeretetben, mint a népek összeolvadása a közös szabadságban; mint a népek baráti kézszorítása az egyenlőségben!<sup>15</sup>

A hosszasan idézett szövegrész a 19. század felvilágosult polgárának ítélete a kor vallásos túlbuzgói és a zarándok-szolgáltatások jól jövedelmező iparága fölött. A szegény Krisztus eszményi alakja, a hatalmasok fölött eldörgött ítélet, a „szabadság új Messiását (bárki leend is)” köszöntő sorok kicsit nehezen illeszthetők be a dualizmus korának magyar unitárius teológiájába, és sokkal in-

<sup>15</sup> Orbán Balázs: *Utazás Keleten*. Második kötet, Kolozsvár, 1861. 139–141.

kább politikai, mintsem teológiai színezetűek. Ha megkíséreljük bemutatni Orbán Balásznak a transzcendensről vallott felfogását, azt tapasztaljuk, hogy az legtöbb esetben a honnal, a szülőfölddel van kapcsolatban. Van valami antik pogányság abban, ahogyan Orbán fennkölt, már-már az imádság mélységét súroló eszméi a vágyott szülőföld távoli képének vonzaskörében vagy éppen a szülőföldre érkezés során fogannak. Orbán papírra vetett imádságai közül különösen szép az, amelyet vallomása szerint Kairóból Alexandriába utazva a csónak orrában rebegett el szülőföldjéért és hazája üdvéért:

„Az irántadi szent szerelem fogta el egész lényem, s én áldám végzetem, hogy magyarnak teremte, hogy keblemben a honszeretet magasztos érzetét plántálta, melynek nagyságát soha sem éreztem oly túláradottan, oly átszellemülten, mint éppen ezen percekben, midőn tőled távol hányatva, midőn tőled tengerek által elválasztva, lelkem visszavágyódott oda, ahol legelőbb eszmélék, hol legelőbb tanultam meg e szót: hon, – hol legelőbb gyúlt fel lelkemben a honszeretet isteni tüze, hol legelőbb vált vallásommá a szabadság, hol előbb lettem szentháromság imádóvá: csakhogy az én háromságomban a nagyszakállú atyát szabadságnak, a fiút testvériségnek, a galambot egyenlőségnek hívják. Az én vallásom az, melyet Plato, Pythagoras, Socrates, Krisztus hirdettek, s melynek apostolai Savariorella, Dante, Petrarca, Thököly, Rákóczi, Washington, Robespierre, Foscari, Petőfi s mások. Az én szenteim azok, akik elhaltak a szabadság hirdetésében, a nép jogainak védelmében. Az én vallásom vértanúi azok, akik a zsarnokság véres bárdja alatt elhullottak [...]. A szabadság győzelme lassu és biztos, s azért azok, kik annak előkészítési harcában elhalnak, az én vallásomnak hön tisztelt szentjei és vértanúi.”<sup>16</sup>

A Plató és Socrates vallását, és a fentebb felsorolt apostolok tanait, úgy lát-szik, Orbán Balázs össze tudta egyeztetni az unitárius egyház tanításával. Orbán világnézete meglehetősen ellentmondásos; olvasatunkban nehezen békíthető ki a politikai elkötelezettség a religio dolgában vallott nézetekkel. A megrögzött baloldali politikus a legliberálisabb felekezet mellett kötelezte el magát, ráadásul választott felekezetének püspöke, Ferencz József bevallotta a szabadelvű párt szimpatizánsa volt. Úgy gondolom, Orbán vallásváltásában is az ellenzéki szerepet osztotta önmagára, ahhoz a felekezethez csatlakozott, amely a legkisebb magyar közösséget tudta maga mögött, amely a 19. század közepén még vagyontalan volt, és amelynek keresztény voltát (is) divatos volt kétségbe vonni.

<sup>16</sup> I.m. Negyedik kötet, 55.



Felekezeti radikalizmus vagy keresztény nemzete leggyengébb hajtása iránti féltő szeretet? 1876-ban Ferencz József püspökké választását üdvözlő cikkében írta:

„Gyöngének lenni a legnagyobb nyomor, mondá Milton. Gyöngének lenni a legnagyobb erő, mondhatom én, ha az unitáriusok életét tekintem. Gyöngeségüknek köszönhetik, hogy egy felekezet sem féltékeny rájuk, s hogy az állam is nem sorozta jól fizetett cifra szolgálói közé mint a katolikus klérust. Gyöngeségük érzete biztatja az unitáriusokat páratlan összetartásra; gyöngeségük tudata serkenti a közvéleményt támogatásukra.”<sup>17</sup>

Talán helyénvaló azt is elmondani, hogy a püspökválasztást megelőzően, ha személyesen nem is, de levelei útján komoly korteshadjáratot folytatott Ferencz József mellett. Az aranyosszéki hívekhez küldött levele elég sokat elárul világnézetéről és unitarizmusáról is. Egyebek mellett ezeket írta az aranyosszéki és tordai unitárius híveknek:

„Nekünk, kik most egy új korszak küszöbén állunk, oly püspökre van szükségünk, ki magas műveltsége, társadalmi finomsága, tudományossága s főleg elragadó szónoki tehetsége által hasson és hódítson. [...] Nekünk nemsokára Budapesten templomunk lesz, mikor tért nyerünk a magunkhoz hódításra, ha oly püspökünk lesz, ki a korszellemmel összhangzó hitelveinket az ékesszólás varázsával tudandja hirdetni.”<sup>18</sup>

Az 1876-ban Orbán és Jakab Elek korteskedésének köszönhetően püspökké választott Ferencz József visszaemlékezéseiben egy helyütt megjegyzi, hogy a képviselőként többnyire Budapesten tartózkodó Orbán Balázs ritkán vett részt az istentiszteleteken, de az unitáriusok egyik legsikeresebb misszionáriusa volt,<sup>19</sup> többen éppen neki köszönhetően tértek át az unitárius vallásra. Vitathatatlan, hogy Orbán Balázs műveiben mindig rokonszenvvel írt az unitáriusokról, a fővárosban is némiképp egzotikusnak ható alakja valószínűleg sok szimpatizánst szerzett az unitárius vallásnak. 1871. december 9-én az országgyűlésen *Az erdélyi királyi bizottság* kérdésében mondott beszédében egyebek mellett ezeket az unitáriusokra félreérthetetlen módon utaló szavakat mondta:

<sup>17</sup> dr. Márkos J.: i. m. 1979.

<sup>18</sup> Kovács Sándor: *Jakab Elek és Dávid Ferenc*. Kermagv 2002, 379.

<sup>19</sup> *Orbán Balázs emléke*. 13–15.

„...ki merné tagadni, hogy tisztán az erdélyi fejedelemségnek köszönhetjük, hogy ma van magyar nemzet, hogy van magyar cultura, hogy van vallásszabadság, s oly vallás, mely a nemzeti érdekeket hitágazataival azonosítja.”<sup>20</sup>

1879. március 7-én a *Vallásszabadság és a kötelező polgári házasságról* szóló vitában:

„...alkotmányos szabadság dolgában csak Anglia mérkőzhetik velünk. Vallásszabadság tekintetében pedig messze túlszárnyaltuk Európa minden népeit. 1571-ben már a marosvásárhelyi országgyűlés kimondotta a teljes vallásszabadságot, és azt, hogy hitéért senkit bántalmazni, vagy üldözni nem szabad. És a míg Európában sicíliai vecsernyék, bertalani éjjek, a dragonádok, s az inquisitio razziai dühöngtek, s irtották millió számra a nemkatholikusokat, sőt az újítás gyanúja alatt lévőket is: addig nálunk a vallásszabadság és türelem oly mérvben virágzott, hogy Erdélyben sok helyen reformátusok és unitáriusok ugyanazon templomban felváltva tartották [istentiszteleteiket].”<sup>21</sup>

A tordai és a marosvásárhelyi országgyűlés jelentőségére Orbán Balázs hívta fel az országgyűlés figyelmét – ennél sikeresebb unitárius missziót aligha végezhetett képviselő! A vallásszabadság törvényének fontosságáról a *Torda város és környékében* is írt.

„Ez az országgyűlés készítette elő az unitáriusok útait, kimondván s törvénybe iktatván, hogy a prédikátorok az evangéliumot saját belátásuk szerint szabadon hirdethetik, s minden helység oly prédikátort tartson, aminő neki tetszik. [...] Arany szavak, amelyek nemcsak az unitárius eszmék terjedését könnyíték: hanem a teljes lelkiismeret szabadság alapját is megvetették sokkal előbb, mint más államokban.”<sup>22</sup>

Érdekes ugyanakkor, hogy a Magyarországra látogató angol és amerikai utazók nem emlékeztek meg soha az unitárius Orbán Balázsról. Jakab Elek, Brassai Sámuel nagyon népszerűek voltak angol és amerikai unitárius körökben, de Orbán nem tartozott a „kedvencek” közé, pedig nyelvtudásban sem maradt el Ja-

<sup>20</sup> Orbán Balázs országgyűlési beszédei 1871. november 7-től 1872. április 16-ig. Pest, 1872. 12.

<sup>21</sup> Orbán Balázs országgyűlési beszédei 1878–1881-ki országgyűlésen. Budapest, 1881. 73.

<sup>22</sup> Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Budapest, 1889, 185.

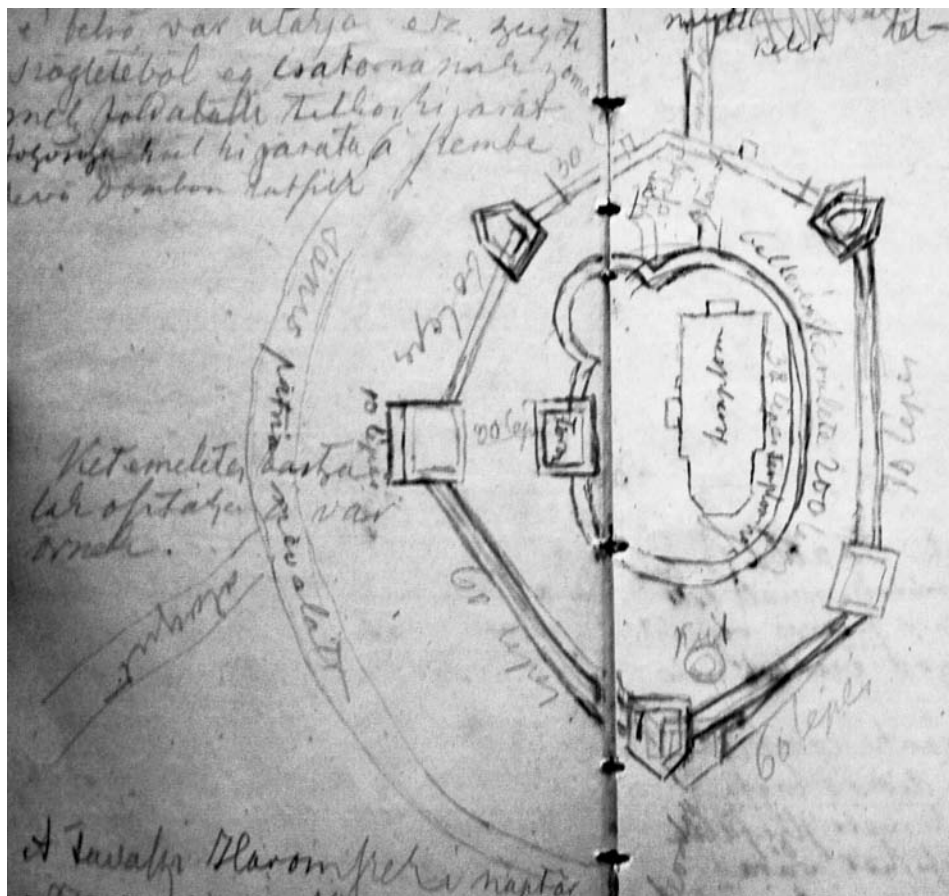
kab Elek és Brassai Sámuel mögött. Tudomásunk szerint Orbán nem volt tagja az egyház egyetlen vezető testületének sem; az az érzésünk támadhat, hogy új felekezete befogadta ugyan, nagyra becsülte munkásságát, hálás volt alapítványaiért, de valamiért – talán radikalizmusaért – elzárkózott a szorosabb együttműködéstől.

### **Orbán Balázs-relikvia az unitárius kollégium könyvtárában**

Az unitárius egyház nem bővelkedik Orbán-kéziratokban vagy relikviákban, a kolozsvári kollégiumi könyvtár kéziratárában – jelenleg az Akadémiai Könyvtár kezelésében – mindössze egyetlen, ám annál értékeesebb zsebkönyvecske maradt fenn. Az Orbán Balázs országjáró jegyzeteit, skicceit és vegyes jellegű feljegyzéseit tartalmazó füzetecske Koncz Ármin székelyudvarhelyi gyógyszerész, a szejkei birtok egykori bérlője jóvoltából került dr. Nyiredi Géza (1861–1914) tanárhoz. Koncz írógépen készült, szakadozott adománylevelét szerencsére egy ívre ragasztották, így szövege dolgozatunk függelékében teljes terjedelemben olvasható. Az MsU 1186/B jelzetű, vörös kartonba kötött, hetven leveles, ceruzával írt zsebkönyvecske, helyenként nagyon elmosódott, és nehezen olvasható úti jegyzeteket tartalmaz. Mérete: 130×90 mm. Kötéstábláját a 20. században kaphatta; valószínűleg az adományozó, dr. Nyiredi Géza gondoskodott bekötéséről. A vázsongerincen aranyozott betűkkel: *Br. Orbán Jegyzetei*. A szennylapon fekete tintával: *Br. Orbán Balázs Jegyzőkönyve. Ajándékozta: Dr. Nyiredi Géza tanár*. Az utazásai során használt zsebkönyvecskét Orbán mindkét oldalról megkezdte, a háromszéki utazása során készült jegyzetek szinte szó szerint megjelentek fő műve harmadik kötetében, rajzai pedig mintául szolgáltak segítőinek az illusztrációk elkészítésében (lásd a Bálványos váráról és az illyefalvi vártemplomról készült skiccet). A jegyzetfüzet lapjait Orbán nem számozta meg, ez valószínűleg valamelyik könyvtáros munkája. Ha a gerincen olvasható cím alapján tájékozódunk, akkor a számozás hibás, mert hátulról előre haladva minden második lapot számoz. Ha a számozást követjük, és hátulról kezdjük olvasni a zsebkönyvecskét, akkor azokat a feljegyzéseket és rajzokat találjuk, amelyeket a szerző nem *A Székelyföld leírásához* készített. Orbán a Szamos folyását követve bejárta Szolnok-Doboka vármegyét, érintette Kővár vidékét, majd Szatmár vármegye dél-keleti részét Nagysomkúttól el egészen Felsőbányáig. Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy Orbán nemcsak a Székelyföldet, hanem a történelmi Erdélyt, sőt a Partiumot is bejárta. Jegyzetei sajnos töredékesen maradtak fenn, de nem teljesen kizárt, hogy a székelyudvarhelyi múzeumnak vagy

a keresztúri gimnáziumnak adományozott zsebkönyvecskék is előkerülnek valahonnan.

A kolozsvári példány – mint mondtuk – helyenként nagyon elmosódott, a ceruzával írt szöveg nehezen olvasható. Ahol lehetett, megpróbáltuk értelemszerűen kiegészíteni, kiegészítéseinket természetesen szögletes zárójelbe tettük. Abban az esetben, ha valamely település, patak, hegy stb. neve nem egyezik a ma ismert névvel, szögletes zárójelben közöltük a ma használatos névalakot. Ugyancsak szögletes zárójellel jelöltük azt is, ha valamely szövegrészbe a szövegkörnyezethez nem illő megjegyzés került. Hasznosnak véltük közzétenni az egyébként nagyon rövid székely táj- és műszavakról készített jegyzéket, illetve az Orbán kiadásait rögzítő adatokat is. A nyelvjárási alakokat megőriztük, a helyesírás és központosítás értelemszerűen változtattunk. A bizonytalan olvasatot [?]-lel jelöltük.



## Függelék

### **Koncz Ármin levele Nyiredi Géza kolozsvári unitárius tanárnak. Lelőhely: Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, jelzet MsU 1186/A.**

Székelyudvarhelytt, 1906. október hó 11 n.

Tekintetes Dr. Nyirdei Géza Unitárius gymnáziumi tanár Úrnak, Kolozsvártt

Kedves Barátom!

Meg fogsz lepődni a fenti teljes címed kiírása által: de ezzel csak azt akar-  
tam jelezni, hogy ezen levelemet az unitárius gymnasium tanárához írom, habár,  
mint a gyógyszerész gyakornoki tanfolyam vezetője szerezted meg ezt az érde-  
met, hogy a mellékelt adományt általad és éretted küldöm át gymnasiumotoknak.

A mellékelt kis zsebkönyvecske amilyen igénytelen így külsejére, tartalmá-  
ra annyival becsesebb s gondolom rátok nézve, mint vallásotok, hitfelekezetetek  
egyik igen nagy nevű és országosan becsült, sajnos már néhai tagjára, Báró Or-  
bán Balázsnak zsebbeli jegyzőkönyvecskéje volt: melyben összeírta volt mind-  
azt, amit látott és hallott, midőn beutazta ezt a girbegörbe országot, s amikor és  
amelyből megírta az ő, mindez időkig páratlan s annak idejében pedig valóságos  
irodalmi eseményt képezett, A Székelyföld leírása című nagy művét.

Ti reátok nézve azt hiszem becses ezen kis könyvecske, mert ti nagyjaitokat  
különösen megbecsületek s hitfelekezetetek kiváló hittételei mellett ez az egyik  
erős és hódító tulajdonsága vallásotoknak, tinéktek; mi különösen nagyra be-  
csülendő nálatok azért, mert sajnos mi magyarok között nem mindenütt talál-  
juk azt otthon.

Kérlek, fogadd el, s juttassad megfelelő helyre ezen adományt, hol szintén  
kérem annak elfogadását és megőrzését, az unitárius gymnasiumotok könyvtá-  
rában.

Én a néhai Báró Orbán Balázs bátyámmal igen gyakran találkoztam, mit fia-  
tal ember pár évig én képezvén az ő tulajdonát képezett „Szejké fürdőnek” éltető,  
rendező, [---]allató és mulattató, nótázó, szerelmes és szeretkező tagját, s mindig  
öccsének s barátjának szólított, ki később, mint a fürdőjének huzamosabb idő-  
re bérbe vevője, alkuba [állván] vele s ezt csak betegsége s később halála szakí-  
tott végképpen meg. Mint ilyen gyakran megfordulva a fürdőn halála után talál-  
tam meg három ily kis könyvecskét, a nagy embernek „törpe utódai” kiselejtez-  
ve s eldobva azt. Mit én akkor azon szándékkal vettem fel, s tartottam meg, hogy  
annak idejében valamely intézetnek juttatom, hol megfelelő helyre jutva sokkal  
többet ér, mint én, „magán ember” tulajdonában.

Most, hogy gyógyszerhárom hasznosbérbe adtam 's szíves és becses segítségdel fiam gy[ógyszerész] segédgé válva magán dolgaimban egy ideig segédkezik, több időt nyerve, megvalósíthatom régi elhatározásomat 's egyik kis zs[eb]könyvecskét néktek, egyet a székelykeresztúri unitárius gimnáziumnak, s egyet az udvarhely megyei múzeumnak adományoztam.

Fogadd fiam iránt a tanfolyam alatt tanúsított igen jó atyai gondoskodásod és felügyeletédért igaz baráti köszönetemet... 's hálám jeléül... ezen kis adományt iskolátnak.

Szíves baráti üdvözléssel maradok igaz tisztelő barátod

Koncz Ármin

Br. Orbán Balázs Jegyzetei. Lelőhely: uo., jelzet: MsU 1186/B.

Kiadási jegyzetek táblázata (1v.)

Miklós szolgálata kezdődik június 10-én.

Frátán Rakinak elveszett pénzét visszafizettem 1

Nagybányán csizmaföldás 1

Pipára 0,10

Koloszvárt csizmára 5,40

Udvarhelyt dohánnyra 0,10

Bükszádon

Bükszádon a fogadósnak 4

Kovácsnán dohánnyra

Taploczán

Sz.Domokoson dohánnyra

Ditrón pipára

Parajdon palamaruk[?]

Nagyajtán Bölönbe menetelbe

Szept. 10. Udvarhelyen pipadohány

Vargyason adosság fizetésre

Brassóba dohánnyra

Kalonda galambos patak ...

Kadácsi határon Várhegy szekérre

Gagy völgyébe Magyarandrásfalván várhegy.

Székely tájszavak (2r.)

Göthenyes fa = rothadt taplós fa, már lábánál s veres belű. Göthenyes is egyértelmű

Vigyázkodni = kilátásba gyönyörködni; magas hegyről széttekinteni.  
 Gyakorbokor = sűrű  
 Gernye = fa kérge alatt levő taplós réteg, mellyel esős időben tüzet gyújtanak. Fenyőfánál.  
 Megrökönyödik = deszka megkorhad, revesedik  
 Karahéja = fecskefarkú ...pézi ülü  
 Napomba soha se láttam = életembe soha  
 Annyi földre = olyan messze  
 Székely tájszavak (19r.). Gelencze  
 Fonytolgott = gyengélkedett  
 B/Renge = mély szakadás, árok havasas helyt, hol medve szeret tartózkodni.  
 Szemerke = nyír ágú fenyőfa  
 Fenyőfa = sűrű ágú, nagyobb  
 Léheje = rügye  
 Szulánk = fenyőlapu  
 Szép tőke jószág = egy tagba levő jószág

(2v.)

Désen felül az egyesült Szamos a rózsá alakú Rózsa-hegyet megkerülve észak-nyugati irányt vesz szép tágas teren hömpölyögnek át zajló hullámai. Alór.

Zsuk falu. Annyi ott a Japónikás s az utóbbi évtizedekben bevándorolt izraelita, hogy az ember Galíciába hiszi magát. Az oláh között megél a zsidó, mert az élehetetlen iszákos nép aratás és törökbúza szedéskor gabonáját mind a zsidóhoz viszi bé. Kupánként oda hordja s osztán éheznek. (A székelyek közt [a zsidó] nem él meg. Al[só]kosálynál foly le köves mederbe a háttérben csinos várnak merész szikla szála emelkedik fel.)

(3r.)

Az ügyetlenül vezetett, s a tért keresztül kasul vágó országút ott Kaplyonba [Kapjon] csap át. Kaplyonba ódon bástyával környezett roppant fedelű kúria hol Bocskai...[nem folytatja a mondatot. Keretbe a köv. bejegyzés: „A fülei bányától mindennemű az első kősziklától az előállított vasok különböző nemei-ig egy egész svitet a múzeum számára.” Az oldal alján más jellegű feljegyzés. „Harmoncsek György bányagondnok ígért köveket a múzeumnak.”]

(3v.)

A tért szép csúcsos hegység keríti körül szép alakzatú hullámzatos hegylánccolat várromokat utánzó szikla kinövésekkel.

Az út Kaplyontól itt vág újból tért észak nyugati szögletében fekvő Kaczkóba [Kackó]. Kaczkón túl az addig szép terjedelmű völgy egybeszorul, szép erdő fed-

te hegyláncolatok között északnyugati irányba húzódik egész Galgóig, itt azonban merész hajlással egészen délnyugatra kanyarodik, s az út magas hegyre emelkedik fel. E vidék szép minden nagyszerűség nélkül, egyforma idomzatú hegy-sorok, melyeket többnyire szép tölgyes erdőségek borítanak. Elzárt szűk völgy és látkör. A faluk kicsinyek szűk porták.

(4r.)

Lakói oláhok mégpedig a legidomtalanabb és rútabb fajból úgy hogy bár vasárnap volt mégis alig (...) láthattam egy emberi arcot közöttök.

Nagyilondát Déstől a második posta állomást elhagyva, s az északi hegységből kifolyó [hiányzik a név, a Büdös patakról lehet szó] patakon áthaladva Kővár-vidék határára értünk. A testvér magyar haza határára értünk, mely nekünk éppen úgy hazánk mint a kis Erdély, s azért az elválás a bérces kis hazától nem volt fájdalmas a hazának szent földje jó mindenütt. Egy összeolvadt egész amit összetart annyi millió honpolgárok lángoló honi és szabadságszeretetet s melyet elválasztania nem sikerülend ármány és rossz akaratnak.

(4v.) [üresen hagyott lap.]

(5r.)

Ilondván alól a kanyargó Szamos egészen nyugati irányt veszen, falu tarkázott völgyét az út elhagyja s a magas Nyíresi hegyre emelkedik fel, a hasonló falu [Kisnyíres] a hegytető csúcsán fekszik szép zöld fák közé foglalt fejező házával s csinos templomkájából mint roppant virágcsukor néz ki. A tetőről szép kilátás a Szamos vidékének Déstől idáig egyedüli nagyszerű panorámája tárul fel. Szép visszapillantás nyílik a már átutaztuk vidékre, s a nyugotra elkanyargó folyónak messze távolig elhatoló völgye, s hullámzatos hegysorok felett a Szilágyi hegységek a magas Beszerikutsza és Észak-hegy kéklő csúcsai tűnnek fel. Kővár vidéke felé semmi kilátás.

(5v.)

A Nyíresi hegy tetején fekszik a hasonló falu, s onnan szép kilátás. [A lap üresen van hagyva.]

(6r.)

Lejőve a csak ott eredő Barszó pataknak szűk sziklás völgyébe száll az utas, a hegyeket ős csere erdők borítják. Fel-fel ötlenek a Nagybányai hegyeknek messze kéklő csúcsai.

Az első falu Garra [Kővárgara]. Szép veres tornyú templomkák és sokkal csinosabb házak, rendezettebb udvarok, mint másutt az oláh falukba. A nép is emberesebb kinézésű magyaros öltözetet [visel] férfiak hosszú, csaknem földig érő ujjú, rövid lombos szűr, bő gatyva felhajtott karimájú kalap. Nők magyar vállszoknya köténnyel, lányok virágos párta [ad] barátságosabb kinézést. Az utast



szívesen üdvözik. Az ezt követő Törökfalván túl az addig szűk völgy szép térséggé tágul ki, a háttérbe szép hajlatú kéklő (6v.) havasok láncolata. Barátságos nyílt vidék és csakhamar Somkút [Nagysomkút], Kővár-vidék székfaluja. Roppant kőhalmaz, s a nagyszerű megyeháznak alap falazatai ezt oly nagyra építik mintha az egész nem nagy terjedelmű Kővár-vidék lakosait el akarták volna szálalásolni, s túlterhelik csupa román büszkeségből az úgy is alig tengődő elviselhetetlen adók alatt görnyedező szegény népet.

Somkútról Berkeszin s néhány kis apró patak-völgyületen át Batalva[?] kis hegyre emelkedik az út s az ott fekvő Remetétől [Kővárremete] felötlik a Láposnak szép tágas völgye, melyet szép havasias jellegű hegyek kererelnek (így!) be, s melyen a jelentékeny folyónak csillámló hullámai hömpölyögnek tova, s a háttérben a mind határozottabb alakot öltő (7r.) Nagy Bányai szép arany dús hegyek. Az itt északi irányba folyó Lápos vidékén halad az út, mely a maros-völgyinek szélességével bír minden féle partjain, s a hegyek magaslatain szépen fekvő faluk s változékonyságával elragadó tájsorozat. Puszta Láposnál [áthúzza és fölé írva] Katalánál [Koltókatalin] az eddig északra törő folyam nyugatra az ő közel hömpölygő szép jegyese, a Szamos felé kanyarul, s mi búcsút véve tőle és Kővár vidékétől az ő partmagaslatát képező hegyre másztunk ki (melynek lejtője nem lévén) a Bányai szép fennsíkra [látunk]. De a várost sehol se tudták felfedezni vizsga szemünk. Az út mellett gyönyörű tölgyes erdőség százados tölgyeknek sugár magas tömege szebb párja ennél a büszke Londonnak sincsen.

(7v.)

Ennek aljába vonul át az út s egyszerre szélébe érve megható kép tárul fel. Gyönyörű hullámzatos gesztenye erdőkkel, s szőlőkkel beborított hegysor, melynek háta mögött magas havasoknak kéklő csúcsai tornyosodnak fel. Aljában a meglepő képet mutató Nagybánya szeszélyes alakú tornyaival, fennebb Kisbánya zöld ligetek közé állított két tornyú templomával, s a kettő közt Fernesej (Ferneszely) füstölgő arany öntődéivel. [Itt keretbe helyezett beszúrással következik: „Építész Winterhalter ministerialis tanácsnok építette 191,000-be került helyén régi templom állott melynek fenntartására a bányai tizedet adta Hunyadi János. A kincstár kezeli a templom pénztárát, mivel a költségeket az építésre részbe a felsőbányai templom.”]

(8r.)

Berkeszről hegyre emelkedik az út a tetőről megható kilátás. Lent a Láposnak szép tere, mely éppen szembe e hegyvel (keletről) szűk hegyszorosból tör elő, oly összeszorult, hegyrepedésen, hogy bámulni lehet miként kapott ott utat. Innen kiérve szép széles térségen kényelmesen elnyújtózva hömpölyög. Északról gyönyörű hegysor messze távol az észak keleti szögletbe a Cibles három azúr

csúcsa pillant át a köd lepte hegyeken, alább sátor a sziklagerinces Gutin és a kópár Rorzsaj [Rozsály].

8v.

Polyán lakói szép nép. Lenmagolaj készítés fő foglalkozások s ezzel nagy kereskedést űznek. Borvize is van. Páratlan szorgalma.

Vajna falva mivel nagykiterjedésű a Vajna család

Szász falu és Sárfaalu egy megye a két Nyújtod szintén egy.

(9r.) [Üresen hagyva]

(9v.) és (10r.) [Skiccek egy ortodox templomról, haranglábról és régi falmaradványokról.]

(10v.)–(11r.) [Üresen hagyva]

(11v.)

Bányán felül alig negyed órányira szép völgyület nyomul be a hegyek közé mely a [név kihagyva a Fernezely patakról van szó] patak vág le. Háttérébe a fenyves nőtte Rorzsaj magasodik fel. Füstfelleg tolul fel a kis völgyből s elfátyolozza a nagyszerű havasnak sziklagerinces oldalát. E füst, ez a vidéket költői lepelbe burkoló kék palást Fernesely kohóiból száll fel. Ott vannak a kincstári olvaszdáknak roppant kohói ott bámulhatja az ember azon roppant erőfeszítést s fáradsalmas munkát mellyel a szikladarabokban féltékenyen elrejtőzött nemes erezet az ember attól elválasztja, elkülöníti. Kétféleképpen működnek itten száraz és vizes modorba tűz és víz által a foncsorozás és olvasztásnak egyként fáradságos és hosszadalmas munkálatán kell fokként átmenni míg nemes ércet nyer. Az ott ónba, ott higanyba összpontosítatják, s azután ezektől nagyszerű vegytani műtétekkel elkülönítik.

(12r.)

Láttuk Kereszt-hegybe a cyclopsi és veszélyes munkát, mellyel az érc hegyek kebléből napfényre kerül s itt még mely iszonyatos munka, s emberi életet romboló munka szükségeltetik míg az elválasztatva az idegen anyagoktól tisztán kiválva jut az emberi használatra. Az az biz az nálunk még oda sem jut, mert az az ily nagy fáradalommal nyert nemes érc, melynek birtoka annyiakat boldogíthatna nem jön forgásba, elvándorol tova tőlünk s itt rongyos papiros helyettesíti azt csak ...

Az bánya-olvaszda bányafelügyelő roppant szívességgel elvezetett minket mindenfelé, s egész készséggel megmutatott s megmagyarázott mindent, egyáltalában a bányászok igen szíves és udvarias emberek s bámulja az ember, hogy az ily idejeket elrabló magyarázatokat melyeket annyiszor kell ismételniök, mégis mindig a legnagyobb készség és szívességgel teszik.

(12v.)

Innen felfelé menve a Szaszárnak [Zazár] stompokat működtető medre mellett fél óra alatt a gyönyörűen fekvő Felsőbányára érni. Ez szép kúp alakú hegyek környezte hegy kebelben fekszik háttérébe a [---]magos Buturanak [Magura?] a Kárpátok ezen büszke végbástyájának kicsipkézett sziklagerince a nap-sugarakba. A hegyeken fejer Kápolna de a tökéletesre elzárva tetsző a hegykebelnek egy szűk nyíláson törtet le a Butinból [Gutin] eredő Zazár. [Itt egy oldal ki van metszve, a számozás folytatólagos.]

(13 r.)

A piac közepén levő templomon szép tiszta ízlésű két [---]tagon torony szép homlokzat, mely nyolc lábnyira szökell elő 4 Jonia oszlop tartja melyek vályúzva vannak ezek [---]talapja köemelvényen áll melyhez 13 lépcső vezet. E mellett [az] út(?) felől szent István és szent Lászlónak kőből faragott szép faragványú 2 öl magos szobra. Az emelvényhez két oldal grádicsok vezet hol két szoborúrbe Szent Péter és szent Pál szobrai. Két felől az ajtó mellett fele[---] úgy a nagy négyszög ajtó felett kerek ablak nyílások.

(13v.)

A templom maga kereszt alakú félkörbe végződő bütökkel, a szentély alkotja a kereszt hosszabb végdarabját. Néhány lábnyira fel van emelve s 36 lépés hosszú 14 széles a templom hajója 60 lépés 32 széles.

A keresztnek oldal karjai mellett mindkét oldalról két-két szép sugár Jonia oszlop. Van tehát összesen 8 s a fal mellett ennek megfelelő fél oszlopok, ezeken nyugszik a csekély emelkedésű közep kúp és a kereszt karok félkör alakú ívei. A kereszt oldalkarok bütüjén és kétfelől a hajó oldalán körívvel 3 ablak mindenik oldalon. A keresztoldal karjaiba az ablak mellett kétfelől annak megfelelő nagyságú szoborúrbe 4 csinos szobrok Sz. Imre, Flórian, Szent Anna és Sz. József.

(14r.)

A keresztkar 58, és legnagyobb szélessége a templomnak. A főlepen[?] szép freskófestvény borítja, fő oltár felett szentháromság, a szentek felett amint Krisztus a templomban tanítja az írástudókat. Középkúpon a pásztorok üdvözlete, jobb oldali kereszt karba a gyerek Krisztus templomba vitele a másikba Mária látogatása Sz. Erzsébetnél. Szép eleven festvény.

A régi templomból fennmaradt keresztelő szürke márványból igen szép, kis tabernákulum szerű felső része szép fa faragvánnyal.

A diadalív körívű s összetett fél oszlopokon nyugszik.

Oszlopmagasság fejezet nélkül 5 öl forma.

(14v.)

A keresztkarok бүтүі azonban csak belülről kerek, kívülről egyenesen elcsapott lapba végződnek, tehát szögletei tömörök. Hogy az építész ezzel mit akart elérni nem értem. Sokkal szebb lesz vala, ha a szentéllyel összhangzólag kerek бүтүізettel bírta volna. Így nehézkes és aránytalan, mint az oda szobor үрökben helyezett kis szobrocskák sem könnyítnek eléggé. A tornyok deszkagúla alakú fedélzete a templom tetőzet is rézzel van fedve.

48 előtt még Ilám püspök [valószínű Pilászi Félix Mihály plébánosról lehet szó, az ő idejében kezdtek építeni a templomot] kezdette építeni azután a kincstár vette kezébe. Minden esetre minden drágasága mellett is újabb kori épületeink közt feltűnő s más újabb férc műveket sokkal felülmúló műbeccsel bíró épület.

(15r.)

Felsőbánya mellett jobbra a Gutin előtt levő, s annak alakját utánzó szép erdő nőtte Fekete-hegy, mely amannak kopasz sziklás csúcsa előtt szép zöld lepkelént lebeg fennebb a feltornyosuló sátor mely alatt Sztojka (feredő) fekszik.

(15v.)

A némai templom. Ez igen régi kis templom a hagyomány szerint néma barátoké volt. A templom szentélye csak a régi, ez egészen faragott kőből épült. Szép diadalív volt ott, melynek csak kétfelől levő tömör fél oszlopa, s az ívhajlat kezdete látszik. Ezen két oszlop csak 8 láb magas, faragott kőből készült fejezete eltérő. A jobb oldali korinthisai forma (16r.) a másik lapu-ékítményes. Alapzata négyszög csekély magasságú s arra kettős választékú karika párkányka.

A szentélynek két ablakja körül belül két láb m[?] 4 hüvelyk széles, négyszögű, s hogy eredetileg is ilyenek voltak mutatja kőtáblázatuk. 3 van egy a szentélynek elcsapott (16v.) бүтүіjén, kettő két felől melyeknek egyike megtágított. Kis csúcsíves szentségtartó, s a boltíveket tartó szívforma consolok. A két szögletbe s a diadalív oszlopai mellett mutatják, hogy eredetileg boltozva volt. Rendes goth volna de a szentély бүтүіjének négyszögűsen. Az ablakok négyszöge eltérő úgy a goth mint romántól. Magaslaton fekszik.

Désről jövőleg egy nyugotra benyomuló völgybe  $\frac{1}{4}$  órányira az országúttól. Néma helységnek e szűk völgybe elszórt házai vannak szétszórva, sok (17r.) udvarházaival.

E falu nevének eredetét különbéleképpen adja elő a hagyomány, hogy néma barátok, vagy karthauzi barátok laktak volna. A falu nyugoti végébe magaslaton fekszik egy régi most ref[ormátusok] által használt templom, ezt a barátok templomának tartják, a mellette levő Toroczkai udvar, ez a Kolostor helyén fekszik, s annak romjaiból épült, sőt még most is állnak az épület keleti végébe fel

nem használt régi romok. A Domb alatt sziklából felfakadó bő forrás szakad fel melyet Pietrisnek hívnak. A hagyomány szerint a tatárdúláskor itt rengeteg erdőségek voltak, egy néma leány települt a kúthoz, s tőle származnak a falu lakói.

(17v.)

Hogy régibb, s a honfoglaláskor keletkezett faluink egyike kitűnik egy a Dési levéltárban levő okmányból, hol a XII-ik században egy Deeseli metalis differenzialis perbe említettik.

Némán alól van egy hely melyet Békének [Bacca, Beke] neveznek, hol hajdan ily nevű falu volt, a földeken az eke gyakran fészít romokat fel. A templom előbb katolikus volt a reformációkor áttértek. Jó hangzatú régi nevek Hunyadi, Barcsai, Szentpéteri stb. fordulnak elő az itteni magyarok közt kik mind egyházi nemesek voltak. Ősbirtokosok Haranglábi és Kádárok voltak, az első adoptálta Toroczkait.

(18r.)

[Kifejezetten szép és olvasható írással – látni, hogy ezt nyugodtan asztal mellett és nem a térdén írta – a következő olvasható: „Székely-keresztúr. Vidéken (talán egy falusi mesternél) van egy colligátum 30 db. hist[óriás] ének – egy kötetben – (Péterfi prof.) Legalább Kolozsvárra beküldését eszközölni. – Biztos tudomást kinél van?”]

(18v.) [vegyes jellegű anyag kezdődik]

Fluxus ellen

Büdöskőmáj (hepar sulf) egy kávé kalányit forró vízben felolvasztani, s midőn annyira hűlt egy ruhát belé áztatva unslagolni. Lehet szájba is venni, biztosan eláll tőle. Csontfájdalom ellen is biztos szer.

(59v.–60r.)

Bálványos várának látképe

